

СТАТТІ

В. В. ЛИПИНСЬКИЙ (Донецьк)

Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр.

Спочатку треба визначитися у смисловому навантаженні таких понять, як "концепція" та "модель". Під поняттям "концепція" слід розуміти "основну точку зору, керівну ідею, провідну думку", а поняття "модель" в широкому розумінні означає "будь-яке зображення, опис, схему, креслення, графік, план, карту якого-небудь об'єкта, процесу чи явища"¹.

У цій праці робиться спроба більш детально і з нових позицій проаналізувати українські концепцію і модель освіти третього десятиріччя XX ст. У попередній історіографії відповідні проблеми даного періоду розглядалися у контексті вивчення певних ступенів освіти, а не системи в цілому. Розробка цих проблем не мала спрямованого характеру і здійснювалася фрагментарно. Слід зазначити, що в попередній історіографії сформувалося переважно негативне та однобоке ставлення до концептуальних розробок та моделі освіти, які розроблялися Народним комісаріатом освіти України в 20-ті роки.

Автор висвітлює первісну російську концепцію і модель освіти, що втілювалися в УСРР у 1919 р., а також альтернативну концепцію та модель освіти, які отримали статус офіційних у республіці в 1920 р., розповідає про дискусії, котрі розгорнулися між прихильниками двох концептуальних напрямків в Україні і Росії у 1920-1922 рр.; висвітлює діяльність Наркомосу України у відстоюванні та удосконаленні своєї концепції та моделі освіти з кінця 1922 по 1929 р.

На вітчизняні концепції освіти істотно вплинули два напрямки у підготовці фахівців, які сформувалися ще у XIX ст. у Західній Європі та США, — "формальний" та "матеріальний". Перший, розроблений І. Гербартом (1776—1841 рр.), був спрямований на виховання гармонійно розвиненої особи. Другий, висунутий Г. Спенсером (1820-1903 рр.), відстоював суто практичну підготовку фахівців і виходив з ідеї прагматизму². "Матеріальний" підхід до підготовки кадрів був значно поширений у США і Німеччині на початку XX ст. і дістав назву так званої "американської" моделі освіти.

У 1919 р. система освіти в УСРР будувалася під керівництвом народного комісара освіти В. П. Затонського на основі запозичених у РСФРР концепції і моделі освіти, які спиралися на "формальний" підхід до підготовки фахівців, а також на два ґрунтовних документи: Програму РКП(б), прийняту в березні 1919 р.,³ й Положення про єдину трудову школу РСФРР, затверджене на засіданні ВЦВК ЗО вересня 1918 р.⁴ Запозичена концепція та модель освіти не враховували соціально-економічну і національну специфіку України, були відірвані від реальних потреб економіки і в умовах господарської розрухи фінансове незабезпеченими.

Російська концепція освіти, яка використовувалася в Україні у 1919 р., згідно з закладеними в Програмі РКП(б) принципами, була націлена на підготовку загальноосвіченої людини, відокремлення загальної освіти від спеціальної (професійної), здобуття спеціальності у досить піз-

ньому віці, починаючи з 17-18 років, надання у спеціальних (професійних) навчальних закладах ґрунтовної теоретичної, а також політехнічної підготовки. Головною формою навчальної, трудової і виховної діяльності повинна була стати єдина трудова школа, де безплатно спільно навчалися діти обох статей до 17 років. Концептуально передбачалося проводити навчання рідною мовою.

Російська модель освіти передбачала створення дев'ятирічних загальноосвітніх шкіл, котрі поділялися на два ступені: перший — для дітей віком від 7 до 12 років (п'ять класів) і другий — для дітей віком від 12 до 16 років (чотири класи). Над середньою дев'ятирічною школою будувалася вища, яка забезпечувала спеціальну (професійну) підготовку і мала два види навчальних закладів — інститути і університети. Поряд з головною моделлю освіти будувалася допоміжна, яка складалася з шкіл фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), тобто призначалася для молоді з виробництва. Далі йшли технікуми та інші середні професійні навчальні заклади. Всі вони надавали як спеціальну (професійну), так і загальноосвітню підготовку — у ФЗУ на рівні семирічки і у технікумах — на рівні дев'ятирічки.

27 червня 1919 р. Наркомос України надіслав телеграму Наркомосу РСФРР, де запропонував скликати конференцію представників наркомосів радянських республік⁵. Ця пропозиція була прийнята. 16 і 21 липня 1919 р. у Москві відбулася нарада представників наркомосів національних республік*. У центрі уваги була розробка концепції та єдиної політичної лінії в справі освіти у дошкільних закладах, загальноосвітній школі, навчальних закладах професійної освіти, вищій школі. В результаті, у 1919 р. керівництво Наркомосу України слідом за Росією почало будувати модель освіти, що спиралася на так званий "формальний" підхід, який передбачав формування гармонійно розвиненої особи. У той же час ця концепція та модель освіти являли собою усереднений загальноросійський варіант, котрий не враховував національні та економічні особливості України, був далеким від потреб народного господарства.

Слід зазначити, що реальні на той час соціально-економічні умови в Україні, викликані наслідками війни, були значно гіршими, ніж у Росії. Україна була фактично неспроможною фінансове забезпечити реалізацію вказаної російської концепції та моделі освіти. Тому Наркомос України на початку 1920 р. відмовився від їх реалізації і почав розробку власної концепції та моделі освіти. "Зруйнування господарства було таким великим..., — писав новий нарком освіти Г. Ф. Гринько, — що саме на цій основі виникла потреба в перегляді освітньої політики, саме звідси виходить характерна для 1920 р. боротьба напрямків"⁶.

Поряд з об'єктивними причинами у процес реформування системи освіти були привнесені і суто суб'єктивні фактори. Нове керівництво Наркомосу України в особі наркома Г. Ф. Гринька та його заступника Я. П. Ряппо, перебувало під впливом так званої "американської" моделі освіти, яка базувалася на матеріальному концептуальному підході й ідеях прагматизму.

Внаслідок зазначених об'єктивних і суб'єктивних причин на початку 1920 р. концепцію нової системи освіти було радикально переглянuto керівництвом Наркомосу України. Концептуальне обґрунтування своєї моделі освіти Наркомос України вперше оприлюднив у звіті за 1919 р., де було записано, що "головним напрямком усієї загальноосвітньої системи є в даний період професійно-технічна освіта..."⁷. 23 лютого 1920 р. на засіданні -

* У книзі "Протоколи совещаний наркомов просвещения союзных и автономных республик 1919—1924 гг." (М., 1985. - С. 10) зазначається, що ініціатором проведення цих нарад виступила російська сторона. Але це не відповідає дійсності.

ні Наркомосу Гринько різко критикував систему освіти в РСФРР і вказав на відсутність у ній професійного напрямку⁸.

Концептуальна теза про наскрізну професійну спрямованість освіти дістала відображення у будові освітньої моделі. Перша загальноукраїнська нарада з питань народної освіти (березень 1920 р.) вирішила, що в основу організації навчання дітей слід покласти на дев'ятирічну загальноосвітню школу, а семирічну, після якої діти навчатимуться в професійно-технічних закладах, технікумах, інститутах і академіях. 25 березня нарада затвердила модель освіти УСРР, що принципово відрізнялася від моделі освіти 1919 р.⁹ За новою моделлю освіти вперше запроваджувалася рання професійна підготовка (починаючи з 15-річного віку); поєднувалася загальна освіта із спеціальною (через мережу професійних шкіл); зберігалася професійна наступність у навчанні (від школи ФЗУ до інституту) завдяки системі профільних вертикалей.

Концептуальні ідеї професіоналізації освіти були сприйняті не тільки Наркомосом України, але і частиною керівництва Наркомосу і ВЦРПС у Росії. В квітні 1920 р. на культурно-освітній секції ІІІ з'їзду профспілок член президії ВЦРПС Б. Г. Козелев і О. Ю. Шмідт в категоричній формі наполягали на прийнятті "матеріальної" концепції освіти, на професійній підготовці кадрів¹⁰.

У травні 1920 р. побачила світ брошура Г. Ф. Гринька "Чергові завдання радянського будівництва в галузі освіти". Це була доповідь на загальноукраїнській нараді з освіти, де він закликав взяти за основу професійно-технічну освіту. Гринько вважав безплідною і навіть згубною політику перетворення середніх навчальних закладів на загальноосвітній другий ступінь трудової школи. Концептуальні погляди Гринька відносно побудови нової системи освіти суперечили програмі партії і прийнятим на її основі державним документам. По-перше, він відкидав загальноосвітню спрямованість освіти і відстоював суто професійну. По-друге, наголошував на поєднанні загальної і професійної освіти у ранньому віці. По-третє, виступав проти суто теоретичної підготовки і абстрактних знань. По-четверте, наполягав на вузькопрофільованій підготовці спеціалістів, замість політехнічної. По-п'яте, закликав замінити єдину трудову школу як форму організації навчальної, трудової і виховної роботи дитячим будинком. Треба віддати належне принциповості і наполегливості, з якими він відстоював свої концептуальні погляди.

Одночасно з виходом згаданої брошури Наркомос України надіслав усім губернським відділам народної освіти тимчасову інструкцію про політику радянської влади в освітянській галузі, де зазначалося, що головну увагу треба "привернути до побудови професійно-технічної освіти... і ліквідації старших класів школи..."¹¹. В серпні 1920 р. на ІІ загальноукраїнській нараді з питань освіти була затверджена нова модель освіти на новий навчальний рік, яка запроваджувала для дітей віком до 15 років систему соціального виховання. Головним типом школи повинна була стати семирічка, яка складалася з двох концентрів — першого (1—4 класи) і другого (5—7 класи). На базі семирічок будувалися професійні школи, які давали учням середню освіту і певну спеціальність. Після закінчення професійної школи випускники мали змогу продовжувати освіту в технікумах (3—4 роки) й інститутах (4—5 років), які будувалися не один над одним, а паралельно. За цією моделлю університети повинні були ліквідуватися.

У той же час прибічники професійної освіти активізували діяльність і в РСФРР. Виступаючи з доповіддю на ІІ загальноросійському з'їзді профспілки робітників освіти і соціалістичної культури (вересень 1920 р.)¹², О. Ю. Шмідт фактично запропонував продублювати в Росії модель серед-

ної освіти, яка затвердилася в Україні, з тією різницею, що у два останні роки навчання передбачалося оволодіння учнями певною спеціальністю безпосередньо на виробництві. Враховуючи це, 25 вересня 1920 р. Г. Ф. Гринько виступив з доповіддю на засіданні колегії Наркомосу РСФРР "Про необхідність розробки єдиної політики", де категорично заявив, що "Наркомос України ні в якій мірі не збирався і не збирається сепарувати", але він не допустить "жодного рабського копіювання" досвіду роботи Наркомосу РСФРР¹³.

Концептуальну тезу про навчання рідною мовою нове керівництво Наркомосу залишило без змін і почало втілювати її у практику. 4 травня 1920 р. Наркомос України видав постанову "Про підготовку працівників освіти з обов'язковим вивченням української мови", а 21 жовтня 1920 р. Раднарком УСРР прийняв постанову "Про введення української мови в усіх навчально-виховних закладах з неукраїнською мовою навчання"¹⁴. Для контролю за виконанням зазначених постанов було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли також Г. Гринько і В. Блакитний¹⁵. Завдання полягало в тому, щоб досягти пропорції між чисельністю національних шкіл і національним складом населення, але не йти шляхом насилля. Відповідаючи на запитання після виступу на III губернській нараді з освіти в Донбасі (квітень 1922 р.), Гринько говорив, що "у корінних українських губерніях українізацію проведено на 85—90 %, а в районах з інтернаціональним складом населення нав'язувати українізацію не доводиться. Оскільки ж будуть надходити вимоги — буде проводитись українська освіта учнів"¹⁶.

Одним з ключових положень української концепції освіти стала вимога замінити школу дитячим будинком. 1 липня 1920 р. була оприлюднена Декларація Наркомосу України "Про соціальне виховання дітей". Цей документ спрямовувався на соціальний захист великої кількості безпритульних і голодуючих дітей. Однак тут же роз'яснювалася необхідність поступової заміни загальноосвітньої школи дитячим будинком, в якому виховуються усі діти віком до 15 років.

Спробу замінити колишню організаційну форму соціального виховання — єдину трудову загальноосвітню школу — новою — дитячим будинком, на наш погляд, було розпочато з трьох причин. По-перше, економічна катастрофа, яка охопила Україну у той час, приречла понад мільйон дітей на голодну смерть. Єдиним порятунком для них залишився соціальний захист з боку держави. Організаційною формою такого соціального захисту вимушено став дитячий будинок.

По-друге, керівництво Наркомосу помилково вважало, що сім'я негативно впливає на виховання дитини. В тезах доповіді Г. Ф. Гринька на I загальноросійській нараді з питань освіти від 17 жовтня 1920 р. підкреслювалося, що "незмінно поширюється процес розкладу сім'ї та участі її як джерела виховного впливу ..." ¹⁷. І в подальшому Гринько продовжував відстоювати тезу про нездатність сім'ї позитивно впливати на виховання дитини. В 1922 р. він стверджував, що "величезне послаблення сім'ї (особливо робітничої) — незаперечний факт. Сім'я втрачає здатність турботи про дітей"¹⁸.

Таким чином, тимчасова тенденція ослаблення виховного впливу сім'ї, викликана економічною катастрофою в Україні на початку 20-х рр., помилково сприймалася керівництвом Наркомосу як сталие явище, що прогресує. А вимушений захід щодо створення нової форми організації дитячого колективу (дитячий будинок) невиправдано зводився в ранг стратегічної мети.

По-третє, Наркомос України, захопившись педагогікою Заходу, вирішив використовувати дитячий будинок як нову форму організації дитя-

чого колективу. В доповіді на I загальноукраїнській нараді шкільних працівників (серпень 1922 р.) Г. Ф. Гринько говорив, що трудової школи у нас не існує, хоча вона "вже достатньо обґрунтована і теорією, і практикою педагогічної думки Заходу! Відгадка в тому, що в нас і дотепер відсутня організація школи, як дитячого колективу, що найлегше здійснити у дитячому будинку"¹⁹.

Отже, в ідеї дитячого будинку керівництво Наркомосу вбачало можливість апробації педагогічних новацій Заходу в Україні. У той же час недооцінювалися вітчизняні педагогічні традиції.

Слід також зазначити, що на початку 20-х рр. вимушений захід щодо створення дитячих будинків помилково розглядався Наркомосом України як перспективне і стратегічне завдання. Єдине, що стримувало процес повної ліквідації школи, це брак коштів, оскільки утримання одного вихованця у дитячому будинку коштувало у десять разів дорожче, ніж учня у загальноосвітній школі. Але з поліпшенням економічної ситуації цю помилку почали потроху виправляти самі ж розробники зазначеної концептуальної тези. У виступі на Харківській губернській нараді з питань освіти (вересень 1922 р.) Я. П. Ряппо зазначив, що "у 1920 р. основу нашого соціального складу дитячий будинок. Але на найближчі десять років ми будемо розвивати і дитячий садок, і семирічку. Тому що...дитячий будинок не може дати тих умов, які потребують нові засоби і методи виховання і навчання"²⁰. А у 1923 р. Наркомос України остаточно відмовився від ідеї повної заміни школи дитячим будинком, зробивши її головним осередком виховної, трудової і освітньої роботи.

Концептуальна ідея ліквідації школи як форми організації навчального, трудового й виховного процесів і заміна її новою формою — дитячим будинком розроблялась і реалізовувалась в найбільш скрутний економічний відрізок часу (1920 — літо 1922 рр.) і була виправданим і вимушеним тактичним заходом. На наш погляд, цілодобовий дитячий будинок ні в якому разі не перекреслював школу як форму організації навчальної, трудової й виховної роботи, а фактично доповнював її новими функціями, які за тих умов не могла забезпечувати сім'я (регулярне харчування, одяг, медична допомога, домашні уроки, організація дозвілля й т. ін.). В більшості дитячих будинків України здійснювалося шкільне навчання вихованців, чого не було в Росії.

Концептуально професійна спрямованість надавалась усій системі підготовки фахівців вищої кваліфікації. Задля цього керівництво Наркомосу розгорнуло перебудову системи вищої освіти на зразок професійно-технічних навчальних закладів. Одним з ключових завдань цієї перебудови було досягнення синтезу між спеціальною (професійною) освітою і загальною.

Найбільш вдалою формою цього поєднання вважалися технікуми та інститути. Заступник наркома освіти Я. П. Ряппо писав з цього приводу, що глобального перегляду потребують організаційні форми і уся система вищої освіти. Ось чому Укрголовпрофос поставив у порядок денний не реформу, а революцію — ліквідацію університетів і реорганізацію спеціальних вищих навчальних закладів²¹. При цьому він посилався на досвід французької революції, яка декретом 1792 р. ліквідувала усі 22 університети. В 1921 р. українські університети було ліквідовано. На їх базі створювались невеликі спеціалізовані вузи соціально-економічного, педагогічного і медичного спрямування. На наш погляд, ліквідація українських університетів була однією з концептуальних помилок Г. Ф. Гринька і його однодумців, що призвело до значного зниження теоретичного рівня підготовки фахівців з вищою освітою і викликало невдоволення серед професорсько-викладацького складу. Вже наприкінці 20-х рр. українська вузів-

ська періодика друкувала матеріали з різким засудженням цієї акції і закликала негайно відродити університетську систему, що було зроблено тільки на початку 30-х років ²².

На наш погляд, однобоким є ствердження Г. В. Касьянова про те, що ліквідація університетів була проведена "з метою нейтралізації буржуазно-кадетної професури" ²³. По-перше, незрозуміле, яким чином стару буржуазно-кадетську професуру було нейтралізовано і вилучено з вищої школи, оскільки вона залишалася працювати у створених після реорганізації університетів інститутах. По-друге, російська концепція освіти передбачала наявність суто теоретичної підготовки, тому на існування університетів там ніхто не зазіхав. По-третє, процес нейтралізації і вилучення з вузів демократично налаштованих викладачів і професорів та висилання їх до Сибіру і за кордон розпочався саме в російських університетах в серпні 1922 р. і тільки восени та взимку 1922-1923 рр. досяг українських інститутів.

Отже, в 1920 р. в Україні чітко визначилися власні, альтернативні офіційній російській, концепція і модель освіти, які були сформульовані в документах Наркомосу і виступах його керівників. Ці концепція та модель передбачали, по-перше, максимальне наближення освіти до потреб економіки, що було цілком доцільним в умовах господарської розрухи. По-друге, принцип суто загальноосвітнього навчання відкидався, оскільки він не готував людину до життя, і замінювався принципом спеціальної (професійної) спрямованості освіти. По-третє, пропонувалося раннє поєднання спеціальної (професійної) і загальної освіти, починаючи з 15-літнього віку. По-четверте, відкидалося надання суто теоретичних і абстрактних знань, політехнічної освіти. По-п'яте, планувалося перенести загальноосвітню школу до дитячого будинку, значно розширивши коло її функцій. По-шосте, реалізовувалася теза про навчання рідною мовою, виходячи з принципу пропорційного співвідношення національного складу населення і кількості національних шкіл. По-сьоме, здійснювалася система профільних вертикалей, коли зберігалася наступність на усіх ступенях спеціальної (професійної) підготовки — від школи ФЗУ до інституту.

У 1920—1922 рр. між прибічниками російської і української концепцій освіти велися численні теоретичні дискусії і полеміка, які мали на меті розробку оптимальної спільної концепції та моделі освіти. В червні 1920 р. до Харкова прибув нарком освіти РСФРР А. В. Луначарський, який вів з цього приводу довгі суперечки з наркомом освіти УСРР Г. Ф. Гриньком. Але істотні концептуальні розбіжності між ними залишилися невирішеними. 24 червня 1920 р. Луначарський надіслав листа до Раднаркому УСРР, де висловив невдоволення реформою освіти, яку проводив Гринько ²⁴. Треба сказати, що українська концепція освіти дістала підтримку в певних колах у Росії. Тому для розробки спільної компромісної концептуальної політики в галузі освіти Наркомоси України і Росії вирішили провести партійну нараду.

З 31 грудня 1920 р. по 4 січня 1921 р. відбулася перша партійна нарада з народної освіти, де розгорнулася широка дискусія між представниками двох концептуальних напрямків. На цій нараді в поглядах прибічників професійно-технічної освіти відбулися зміни. Якщо протягом 1920 р. вони взагалі відкидали необхідність і можливість політехнічної освіти, то тепер стверджували таку можливість в майбутньому за умов зміни соціально-економічної ситуації, і фактично оголошували перехід до політехнічної освіти стратегічною метою. Слід підкреслити, що Гринько і Шмідт бачили перехід до політехнічної освіти не від загальної, а від технічної, що не зовсім влаштовувало Луначарського та його однодумців.

У свою чергу, прибічники загальноосвітнього підходу в прийнятих на нараді рішеннях також пішли на компроміс, який суперечив раніше роз-

робленим партійним і державним документам. Вони погодилися знизити термін навчання у загальноосвітній школі з дев'яти до семи років. Останні два роки (8-й і 9-й) відводилися на професійну освіту. Школи ФЗУ, професійні школи і технікуми мали здійснювати в основному спеціалізовану підготовку кадрів. Запропонована модель освіти була дуже близькою до тієї, що будувалася в Україні. Це стало, мабуть, найбільш вагомою перемогою Гринька, Шмідта та їх прибічників. В досягнутому компромісі вони зробили значно менше поступок, ніж їх теоретичні опоненти.

Аналізуючи підсумки наради, Г. Ф. Гринько потім писав, що "вона відіграла... величезну роль для розвитку системи освіти в Україні"²⁵. Позитивну оцінку цій нараді дав А. В. Луначарський, який в листі до В. І. Леніна в січні 1921 р. писав, що розбіжності в поглядах Наркомосів РСФРР і УСРР на цей раз скоріше торкалися дрібниць. Однак досягнутий на партійній нараді концептуальний компроміс невдовзі був підданий нищівній критиці з боку В. І. Леніна, який в лютому 1921 р. надрукував в "Правде" статтю "Про роботу Наркомосу"²⁶. 25 лютого 1921 р. пленум ЦК РКП(б) за участю Леніна прийняв рішення про усунення О. Ю. Шмідта від роботи в Наркомосі, що фактично означало припинення дискусій про концепцію та модель освіти в Росії і позбавляло теоретичних опонентів можливості брати участь у реформуванні системи освіти.

Таким чином, партійне керівництво РКП(б) на чолі з Леніним виявило нетерпимість до своїх теоретичних опонентів, зірвало досягнутий в ході довгих дискусій компроміс, удавшись до відвертого адміністрування. На наш погляд, зроблений у статті Руднева висновок, де він засуджує Шмідта і Козелева у "впертому відстоюванні принципово неправильної позиції", не відповідає дійсності²⁷. Справа у тому, що концептуальні погляди прихильників "матеріального" напрямку розвитку освіти несли в собі позитивні, доцільні ідеї, які не слід було відкидати за допомогою адміністративних заходів. Крім того, вони дотримувалися рішень, прийнятих на першій партійній нараді з народної освіти.

Після зазначених подій контакти між Наркомосами України і Росії в 1921 р. значно послабшали. Концептуальні розбіжності у підходах до реформування системи освіти призвели до того, що в Україні і Росії сформувалися відмінні моделі освіти. Підбиваючи підсумки реформування системи освіти в Україні в 1921 р., Я. П. Ряппо вказав на істотні розбіжності між Наркомосами України і Росії. Він підкреслив, що Наркомос України проводить ту політику, яка була визначена на січневій партконференції 1921 р.²⁸ Він також підкреслив відмінність моделей вищої освіти, особливо по університетах і технікумах, і зазначив, що інститути будуть поступово переведені в технікуми²⁹. Останні давали вищу кваліфікацію інженера, агронома, економіста та ін.

У керівництва Наркомосу України були розбіжності з ЦК КП(б)У, який постійно вказував на необхідність зміни підходів до реформування системи освіти і виконання рішень програми партії. 21 січня 1922 р. на своєму засіданні Політбюро ЦК КП(б)У вимагало від Гринька замінити концепції та моделі освіти і наблизити їх до політики партії. Наступного дня Гринько надіслав листа секретарю ЦК КП(б)У Мануїльському і голові Раднаркому УСРР Раковському. В листі повідомлялося: "В зв'язку з тим поворотом, який прийняло обговорення питання про політику Наркомосу на засіданні Політбюро 21 січня, я з 22-го усунувся від керівництва Наркомосом і передав його Я. П. Ряппо"³⁰. Слід зазначити, що то була вже друга заява Гринька у Політбюро ЦК КП(б)У про звільнення з посади наркома освіти. Першу заяву було розглянуто 10 травня 1921 р.³¹ Однак як в травні 1921 р., так і в січні 1922 р. справа до відставки Гринька не дійшла. Невдовзі конфлікт було уладнано. Але непохитна позиція Г. Ф. Гринька стосов-

но концепції та моделі освіти, недодержання партійної дисципліни, постійний тиск з боку Наркомосу РСФРР врешті-решт призвели до того, що партійне керівництво вирішило усунути його з посади наркома освіти.

Спочатку жовтневий 1922 р. Пленум ЦК КП(б)У піддав критиці роботу Наркомосу і наркома освіти і вимагав усунення Гринька від обов'язків наркома "за намагання відокремити процес розвитку освіти в Україні від Росії та інших республік"³². А 24 листопада 1922 р. питання "Про роботу Г. Гринька" розглянули на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, де була визначена його подальша доля³³. На посаду наркома освіти Політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало В. П. Затонського³⁴.

Затонський не став на ходу зупиняти налагоджений попереднім наркомом освіти механізм і дуже обережно поставився до корекції концепції та моделі освіти. 22 листопада 1922 р. він доповідав на засіданні ВУЦВК питання "Про набуття чинності Кодексу Законів про народну освіту", де були об'єднані і закріплені на законодавчому рівні основні положення освітньої політики уряду України³⁵.

Слід зазначити, що до кінця 20-х рр. керівництво Наркомосу України складалося переважно з прихильників української концепції та моделі освіти. Затонський спрямовував свою діяльність на усунення недоліків цієї моделі освіти. Активним прибічником останньої був О. Шумський. М. Скрипник, який змінив у лютому 1927 р. Шумського, продовжував відстоювати і удосконалювати українську модель освіти. Тому, незважаючи на дуже часту зміну наркомів, позиція Наркомосу України стосовно концепції та моделі освіти лишалася стабільною. І гарантом, фундаментом цієї стабільності, на наш погляд, була яскрава особистість незмінного заступника усіх чотирьох наркомів освіти Я. П. Ряппо, який ще у роки громадянської війни працював у народній освіті на Миколаївщині.

Наприкінці 1922 р. реально постало питання про створення єдиної союзної держави. Усвідомлюючи об'єктивну необхідність процесу зближення систем освіти в Україні і Росії, Наркомос України у той же час стояв на позиціях збереження своїх концептуальних основ та моделі освіти, і в цьому була своя логіка. Намагання Наркомосу РСФРР нав'язати Україні загальноросійську усереднену модель освіти не мали успіху. Тому з кінця 1922 р. і до завершення 20-х рр. Наркомосу України доводилось відстоювати і удосконалювати власну освітянську концепцію.

У грудні 1922 р. була відновлена робота нарад наркомосів союзних і автономних республік. Протягом року тривав підготовчий етап, який закінчився 1 грудня 1923 р., коли розпочала роботу нарада наркомів освіти союзних і автономних республік у Москві. На цю нараду України надіслала (за досягнутою раніше домовленістю) найчисленнішу делегацію, до складу якої увійшли 12 осіб на чолі з В. П. Затонським і Я. П. Ряппо. На нараді з доповіддю "Про систему народної освіти" виступила Н. К. Крупська, а в співповіді Я. П. Ряппо була зроблена спроба порівняти моделі освіти в Україні і Росії. Ряппо також підкреслив жорстку концептуальну позицію Наркомосу України стосовно професіоналізації усієї системи освіти, прихильність до так званої "американської моделі": "Ми можемо претендувати на більшу "американізацію" нашої системи..."³⁶. 2 грудня відбулось обговорення доповідей. А. В. Луначарський відзначив поступове зближення концептуальних поглядів Наркомосів України і Росії, але вказав на надмірне захоплення в Україні "професіоналізацією" освіти, що зашкоджує загальноосвітній і політехнічній підготовці³⁷.

На грудневій 1923 р. нараді концепції і моделі освіти в Україні і Росії на рівні української семирічки і російського першого концентру другого ступеня (6—7 класи) були визнані аналогічними. Українську семирічку офіційно визнали єдиною трудовою загальноосвітньою школою. Нарада

схвалила відмову України від ідеї замінити школу дитячим будинком. Наркомос Росії погодився з пропозицією України ввести у школах виробниче (практичне і теоретичне) навчання учнів, починаючи з 6-го класу, шляхом так званої "індустріалізації" міських і "агрономізації" сільських шкіл. Принцип загальноосвітності і політехнізму було закріплено в українських школах ФЗУ, котрі спочатку розглядалися як вузькопрофільовані, монотехнічні навчальні заклади. До загальноосвітніх шкіл були віднесені українські навчальні дитячі будинки.

Разом з тим учасники наради не зуміли подолати принципові концептуальні розбіжності. Українська система освіти зберігала свою професійну спрямованість. Замість 8-го і 9-го класів загальноосвітньої школи, в Україні функціонувала професійна школа, яка поєднувала загальну і спеціальну (професійну) освіту. Їстотна різниця зберігалась і в системі підготовки кадрів вищої кваліфікації. Ця різниця полягала у відмінності типів вищих навчальних закладів (в Україні — технікум, вечірній робітничий технікум, інститут; в Росії — інститут і університет) і принципів навчання (в Україні здійснювалася вузькопрофесійна підготовка; в Росії — політехнічна). Крім того, українська модель освіти передбачала наявність паралельної гілки освіти: чотирирічка — школа учнівства — вечірній робітничий технікум, які створювалися безпосередньо на виробництві.

Наведена українська модель, на наш погляд, мала низку певних переваг. Вона була економічно доцільною, максимально наближеною до потреб виробництва і відповідала реальним можливостям держави. Поєднання загальної і спеціальної (професійної) підготовки у школах учнівства і професійних школах давало змогу у віці 15 і 17 років мати певну спеціальність. В умовах перехідного періоду і господарської розрухи фактор ранньої професіоналізації набував важливого значення. Слід підкреслити чітко виражену соціальну спрямованість української моделі освіти, яка втілювалася через формування широкої мережі дитячих садків, денних, відкритих, цілодобових і навчальних дитячих будинків, дитячих містечок, трудових колоній і комун, навчальних закладів для дітей з дефектами здоров'я та ін. А наявність паралельної гілки освіти давала змогу без відриву від виробництва набути кваліфікацію майстра і інженера, що в умовах масового безробіття було принципово важливим.

У той же час, українська модель освіти мала певні недоліки, до яких слід віднести: низький рівень загальноосвітньої підготовки у школах учнівства і професійних школах, що призводило до відриву середньої школи від вищої; слабкий рівень теоретичної підготовки у вищих навчальних закладах та ряд інших.

У жовтні 1924 р. на черговій нараді наркомів союзних і автономних республік знову було поставлено питання про зближення систем освіти.* Але й на цей раз Наркомос України зумів відстояти власну стратегію. На цій нараді заступник наркома освіти Росії І. І. Ходоровський в розпачі заявив: "Ми з киргизами і з Туркестаном знаходимо спільне, а з Україною не можемо..."³⁸.

Позитивний досвід, накопичений практикою роботи, спільно використовувався Наркомосом України і Росії. У другій половині 20-х рр. Наркомос України переглянув своє концептуальне ставлення до технікумів.

* У кн.: Штамм С. І. Управление народным образованием в СССР (1917-1936 гг.) - М., 1985. — С. 144 — помилково стверджується, що розробка основних засад народної освіти для усього Радянського Союзу почалась у вересні 1924 р. на нараді наркомів освіти союзних республік. Фактично ця робота розпочалась у грудні 1922 р. і досягла максимальної ефективності у 1923 р. Нарада 1924 р. виявилась безплідною.

Значна їх частина була перетворена на інститути, котрим, як і в Росії, тепер відводилася вирішальна роль у підготовці фахівців вищої школи. Було ліквідовано розрив між середньою і вищою освітою. Термін навчання у професійних школах збільшився до 3-х років, що дало змогу значно розширити навчальний час на загальноосвітню підготовку. Це дозволило зробити професійну школу еталоном навчального закладу, який успішно поєднує спеціальну (професійну) освіту з освітою загальною на рівні десятирічки. 16 жовтня 1927 р. в доповіді на X сесії ЦБК СРСР А. В. Луначарський говорив про досягнення української моделі освіти, про впровадження десятирічки (семирічка плюс трирічна професійна школа) і про оптимальне поєднання в українській профшколі спеціальної і загальноосвітньої підготовки. "Ми самі, — заявив він. — наблизились в останній час до українського типу, і ось чому. Наша дев'ятирічка не дає людину, підготовлену до життя, а дає людину, підготовлену лише на шляху освіти. Що таке загальноосвічена людина? Це — дилетант і базікало. Якщо окрім загальної освіти він не одержав ще спеціальної освіти, він нікуди не годиться" ³⁹.

По суті, А. В. Луначарський із запізненням на сім років повторив думку, записану Г. Ф. Гриньком у тезах доповіді на загальноросійській нараді "Соціалістична освіта юнацтва", які датовані 27 грудня 1920 р.: "Поняття загальноосвітньої, що не дає ні одної кваліфікації, школи для юнацтва в умовах перехідного періоду повинно бути відкинуте" ⁴⁰. У підсумку Наркомос Росії був вимушений визнати переваги української концепції та моделі освіти. До кінця 20-х рр. вони залишилися незмінними. В 1927 р. нарком освіти М. А. Скрипник в доповіді "Чергові завдання вузів" говорив про наявність істотних розбіжностей у системах освіти України і Росії ⁴¹. А в березні 1929 р. Я. П. Ряппо відкидав необхідність і можливість уніфікації системи освіти України на зразок російської. Він запропонував у разі такої уніфікації будувати російську систему за українським зразком ⁴².

Отже, з моменту створення союзної держави і до кінця 20-х рр. Наркомосу України вдалося відстояти і зберегти власні концепцію та модель освіти. При цьому українська сторона зуміла їх удосконалити. Часткове зближення концепцій і моделей освіти здійснювалося на основі обопільного використання досвіду. Цей процес мав перспективи подальшого розвитку, однак був перерваний сформованою в СРСР адміністративно-командною системою.

На наш погляд, українська концепція та модель освіти, розроблені Г. Ф. Гриньком і удосконалені практичною роботою протягом 20-х рр., були оптимально прагматичними, наближеними до потреб економіки і реалій життя, вдало поєднували загальну і спеціальну (професійну) освіту, мали чітку соціальну спрямованість, що була принципово важливіша в умовах перехідного періоду. Тому висновки Г. І. Ясницького, де він засуджує Гринька і його однодумців за "намагання здійснити на практиці лінію на ранню професіоналізацію" і за "орієнтування на буржуазний захід" ⁴³, викликані суто суб'єктивними факторами і далекі від об'єктивної оцінки.

Сьогодні, коли розгорнуто роботу щодо реалізації Закону України "Про освіту" від 23 березня 1996 р., де частково враховано досвід української концепції та моделі освіти 20-х рр. (введення ступенів навчання, надання технікумам статусу вищої школи, забезпечення професійної наступності на різних стадіях навчання та ін.) ⁴⁴, і у зв'язку зі значним скороченням мережі професійно-технічних училищ, на наш погляд, слід частину середніх шкіл і ліквідованих ПТУ перетворити на професійні школи, які б давали випускникам у 16 років середню освіту і певну спеціаль-

ність (бухгалтера, програміста, зв'язківця, менеджера, продавця тощо). У сучасних економічних умовах для багатьох сімей рання ділова спеціалізація її членів є єдиним законним шляхом забезпечити засоби фізичного існування. Крім того, досвід відкритого, денного, цілодобового, навчального дитячого будинку, дитячого містечка, трудової колонії та комуни нині дуже актуальний не тільки в Україні і Росії, а й у інших країнах СНД.

Сьогодні, залишившись без батьківської опіки, діти та підлітки викинуті на вулицю і регулярно поповнюють лави кримінальних злочинців. За даними міжнародних дитячих організацій, нині у Росії налічується приблизно два, а в Україні — більше одного мільйона безпритульних дітей (точну цифру не може навести ніхто). Витрати на утримання в місцях позбавлення волі одного злочинця в Україні становлять приблизно дві тисячі американських доларів на рік, а кількість ув'язнених перевищує 230 000. Тому в ідеї дитячих будинків різних форм сьогодні ми бачимо не тільки педагогічну, морально-етичну, а й економічну доцільність.

¹ Советский энциклопедический словарь. - М., 1983. — С. 624. 816.

² Георгнев Т. С. Высшая школа США на современном этапе. — М., 1989. — С. 84.

³ К.ПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. — С. 48.

⁴ Народное образование в СССР. Сб. док. и матер. 1917-1973 гг. - М., 1974.-С. 133.

⁵ Культурное строительство в СССР 1917-1927. Док. и матер. - М., 1989. - С. 81.

⁶ Гринько Г. Ф. Очерки советской просветительной политики. — Харьков, 1923. — С. 78.

⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 18, арк. 4.

⁸ Головченко А. До питання про систему професійного навчання // Наука і освіта. - 1929. - 7 квітня.

⁹ Гринько Г. В. Очерки советской просветительной политики. — С. 81.

¹⁰ Руднев П. В. Из опыта борьбы за ленинский принцип политехнического образования (февраль 1920 — февраль 1921 гг.) // В. И. Ленин и проблемы народного образования. — М., 1961. - С. 246.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 18, арк. 4.

¹² РЦЗВДНІ. ф. 12, оп. 3, спр. 87, арк. 2-35.

¹³ Культурное строительство в СССР 1917—1927. — С. 101.

¹⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду (1917-1959 рр.). Збірник документів в 2-х т. - К., 1959. — Т. 1. - С. 71.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 5, спр. 75, арк. 55.

¹⁶ Просвещение Донбасса. - 1922. — № 1-2. - С. 55.

¹⁷ РЦЗВДНІ, ф. 17, оп. 60, спр. 60, арк. 28.

¹⁸ Гринько Г. В. Очерки советской просветительной политики. — С. 32.

¹⁹ Просвещение Донбасса. - 1922. — № 3. - С. 23.

²⁰ Державний архів Харківської області, ф. р. — 203, оп. 1, спр. 781, арк. 62.

²¹ Ряппо Я. П. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920-1924 гг.): Сборник статей и докладов. - Харьков, 1925. - С. 5.

²² Студент революции. — 1922. — № 1. - С. 6; Глаустерн О. Университет чи інститут // Наука і освіта. — 1929. — 10 березня.

²³ Касьянов Г. В. Інтелігенція Радянської України 1920-х — 30-х років: соціально-історичний аналіз: Автореф. дис... докт. іст. наук. — К., 1993. — С. 24—25.

²⁴ Культурное строительство в СССР. - С. 98-99.

²⁵ Гринько Г. В. Очерки советской просветительной политики. — С. 98.

²⁶ Ленин В. И. Про роботу Наркомосу // ПСС. - Т. 42. - С. 322-332.

²⁷ Руднев П. В. Из истории борьбы за ленинский принцип политехнического образования (февраль 1920 — февраль 1921 гг.) // В кн.: В. И. Ленин и проблемы народного образования. - М., 1961. - С. 244-269.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1075, арк. 195.

²⁹ Студент революции. — 1922. — № 1. — С. 9.

³⁰ ЦДАГО України, ф. , оп. 20, спр. 1020, арк. 1.

³¹ ЦДАГО України, ф. , оп. 145-а, спр. 11, арк. 5.

³² ЦДАГО України, ф. , оп. 20, спр. 1020, арк. 21, 23.

³³ ЦДАГО України, ф. , оп. 145-а, спр. 11, арк. 57.

³⁴ ЦДАГО України, ф. , оп. 20, спр. 993, арк. 134.

- ³⁵ Державний архів Харківської області, ф.р. - 203, оп. 1, спр. 603, арк. 51.
- ³⁶ Протоколы совещаний наркомов просвещения союзных и автономных республик 1919-1924 гг. - М., 1985. - С. 49.
- ³⁷ Там же. - С. 92.
- ³⁸ Там же. - С. 199.
- ³⁹ Луначарский А. В. Десять лет культурного строительства в стране рабочих и крестьян. - М.; Л., 1927. - С. 49-50.
- ⁴⁰ РЦЗВДНІ, ф. 17, оп. 60, спр. 60, арк. 28.
- ⁴¹ Студент революции. — 1927. — № 5. — С. 3—4.
- ⁴² Ряпо Я. П. В чем основные расхождения между системами народного образования в УССР и РСФСР // Наука і освіта. - 1929. - 24 березня.
- ⁴³ Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). - К., 1965. - С. 152.
- ⁴⁴ Закон України "Про освіту" від 23 березня 1996 р. // Право України. - 1996. — № 7. — С. 68-85.